

ekonomski faktori ruralnog eksodusa u jugoslaviji

radovan pejanović

institut za
ekonomiku
poljoprivrede
poljoprivrednog
fakulteta,
novi sad, jugoslavija

Autor analizira karakteristike procesa transfera radne snage iz poljoprivrede na području Jugoslavije, a posebnim osvrtom na Vojvodinu. Pri tom se ističu negativne posledice navedenog procesa, kao što su: rast staračkih i mešovitih domaćinstava, pritisak na zapošljavanje seoskog stanovništva u gradove itd.

Pri objašnjenju uzroka navedenog procesa autor pri mat daje ekonomskim faktorima. Od njih analiziraju se sledeći: strategija privrednog razvoja, nepovoljan ekonomski položaj poljoprivrede, relativno niski dohoci u poljoprivredi, nestabilnost tržišta poljoprivrednih proizvoda, strukturne promene u razvoju poljoprivrede, tehničke promene u poljoprivredi, politika zapošljavanja i spor razvoj društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi.

Autor dolazi do zaključka da je neophodno, merama ekonomske politike zaustaviti tendenciju ubrzanog ruralnog egzodusa. Na taj način stvorili bi se uslovi da poljoprivreda apsorbuje znatan deo nezaposlene radne snage.

primljeno listopada 1983.

1. uvodno

—> Transfer radne snage iz poljoprivrede (ruralni egzodus) savremena je svetska pojava, vezana za strukturne promene u privrednom razvoju. Prema podacima organizacije FAO udeo poljoprivrednog stanovništva u svetu smanjio se od 62% (1950) na oko 45% (1980). U visoko razvijenim zemljama broj se poljoprivrednika prepolovio (sa 144 miliona u 1950. na oko 65 miliona u 1980). Pri tom se udeo poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu tih zemlja smanjio sa 25% na svega 9% (u Sjevernoj Americi svega 3%, Zapadnoj Evropi 11%, Okeaniji 7%). U nerazvijenim zemljama, iako se broj poljoprivrednika povećao, porast poljoprivrednog stanovništva sporiji je od porasta ukupnog stanovništva, pa se na toj osnovi smanjio udeo poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu.¹⁾

U posleratnom periodu u Jugoslaviji zbio se jedan od najburnijih ruralnih egzodusa u svetu. U relativno kratkom vremenskom periodu (za tridesetak godina) rapidno se smanjilo i ukupno i aktivno poljoprivredno stanovništvo (za oko polovinu). Tako je 1953. ukupno poljoprivredno stanovništvo iznosilo 60,9%, a 1980. godine — 28,8%; godine 1953. aktivno poljoprivredno stanovništvo iznosilo je 68,3%, a 1980. godine — 35,9%²⁾.

Radi upoređenja valja istaći da je Švedskoj trebalo 70 godina da bi se udeo poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu smanjio sa 71% na 41% (od 1840. do 1910). Za približno jednako menjanje socijalno-ekonomske strukture stanovništva SAD-a je bilo potrebno 90 godina (1820. imale su 72% poljoprivrednika, a 1910. godine — 32%). Japan je 1887. imao 78% poljoprivrednika, a na 33% stigao je tek 1960. Francuskoj je trebalo 90 godina da bi smanjila broj poljoprivrednika (1866. imala je 63% poljoprivrednika, a tek 1951. godine — 23%³⁾).

Postavlja se, stoga, pitanje: koji su uzroci tako ubrzanog ruralnog egzodusa u nas. Društvene nauke ističu dve grupe teorija koje objašnjavaju ovu pojavu: sociološke i ekonomske.

Prema sociološkim gledištima transfer poljoprivrednika u nepoljoprivredne delatnosti predstavlja i uslov i posledicu industrijalizacije, ali i delovanja niza neekonomskih faktora. Ističe se »civilizacijska revolucija«, koju je industrijska revolucija unela u selo dezintegrisajući seoske zajednice, i koja magnetski privlači seoske mladiće i devojke u centre gradskih zbijanja. Pojačane komunikacije s ostalim svetom (širenje pismenosti, radija, televizije, pa film i putovanja) povećale su socijalnu mobilnost nekad slabo mobilnih poljoprivrednika. Demonstracioni efekat »potrošačkog« društva u gradovima, koji je sve češći na malim i velikim ekranima, deluje podsticajno na napuštanje sela.

Stvaranje mogućnosti zapošljavanja u gradu (makar to bila i slabije plaćena mesta), sa boljim mogućnostima školovanja dece i perspektivama koje izgledaju privlačno, bile su uzrok masovnog bega sa sela.

Masovni medij, tvrde sociolozi, pokazuju seljaku da se može živeti udobno, slobodno i lako, bez mnogo rada na teškoj zemlji; bez brige za kišu ili mraz, koji bi mogli nautiti usevima; bez straha pred čudima prirode i tržišta, pred kojima je on nemoćan.

Menjaju se zato i osnovne vrednosti seljaštva: to više nije strpljivi rad na zemlji predaka uz egzistencijalni minimum; miran život u prirodi uz veliku porodicu. Sve više se ističe da su glavni ciljevi života materijalno blagostanje, uz nesputan život gradske slobode i slobodno kretanje u nepoznatom svetu.

Iako sociološke teorije bega sa sela evoluiraju, zajedničko im je što sociološke promene u društvu smatraju dominantnom snagom ruralnog egzodusa.⁴⁾

Ekonomska teorija također je evoluirala u tumačenju ruralnog egzodusa. Marks smatra da je transfer radne snage iz poljoprivrede zakonitost razvoja robne privrede. S tim u vezi on kaže: »Svaka raz-

vijena podela rada dobijena posredstvom robne razmene ima za posledicu razdvajanje grada i sela. Može se reći da se čitava istorija društva svodi na kretanje ove suprotnosti.⁵⁾

Nasuprot tome, ekonomska teorija dvadesetih godina ovoga veka, na osnovu kvantitativne analize vremenskih serija o stanovništvu i dohotku, pokušala je dokazati da je glavni uzrok napuštanja sela niska produktivnost poljoprivrednog rada u odnosu na rad u nepoljoprivrednim djelatnostima.⁶⁾

Savremena ekonomska teorija⁷⁾ ističe dve grupe ekonomskih faktora poljoprivrednog egzodusa. Jedini su repulzivni, jer poljoprivrednike teraju iz poljoprivredne delatnosti. To su: relativno niski dohoci u poljoprivredi spojeni s teškim uslovima poljoprivrednog rada, nesigurnošću proizvodnje i plasmana i teškoćama usvajanja nove proizvodne tehnike.

Na to se nadovezuju i nepovoljan ekonomski i društveni status poljoprivrednika i neki drugi momenti. Drugi su tzv. atraktivni faktori, koji privlače poljoprivrednike u nepoljoprivredne delatnosti.

To su, pre svega, viši, kontinuiran i sigurniji dohodak u nepoljoprivrednim delatnostima, spojen sa povoljnim uslovima rada (ne radi se napolju po kiši, suncu ili mrazu); penzijsko i zdravstveno osiguranje; radi se manje, pa su mogućnosti zabave i razonode veće; godišnji odmor koristi se u najpovoljnije doba; socijalni i politički status radnika svuda je ugledniji; mogućnosti izbora rada neuporedivo su veće itd.

Pored faktora koji podstiču odlazak iz poljoprivrede, postoje faktori koji usporavaju degradaciju. Starije stanovništvo teško napušta poljoprivredu, pogotovu ako je nepismeno ili slabo obrazovano; teže se odlučuje ako se zbog odlaska u nepoljoprivrednu delatnost mora odseliti u drugi kraj, daleko od dotadašnjeg poljoprivrednog gazdinstva itd.

Iskustvo Jugoslavije pokazuje tzv. etapni transfer radne snage: kada poljoprivrednik (obično muškarac) nađe zaposlenje (privremeno ili trajno) u blizini svoga gazdinstva, tada se on zapošljava (**prva** faza) kako bi ostvario neku dopunsku zaradu, koja će njegovoj porodici omogućiti ili izgradnju nove i bolje kuće ili nabavku mašina, automobila ili nečeg drugog.

Prihodi koji se na taj način ostvaruju, iako su bili zamišljeni samo kao privremena pomoć dohotku poljoprivrednog gazdinstva, postaju sve značajniji deo ukupnog prihoda domaćinstva. Na taj način povremeni rad izvan poljoprivrede postaje stalan, a poljoprivredna delatnost predaje se u ruke ostalih ukućana — najčešće žene i dece. U **drugo**j etapi poljoprivredno gazdinstvo prilagođava se novoj situaciji: prelazi se na gajenje kultura koje traže manje rada ili se kupuju poljoprivredne mašine (koje zamenjuju živi rad); napuštaju se od kuće udaljena zemljišta, teži se da se posed zbije oko kuće. U **trećoj** etapi deca se obično definitivno udaljavaju od poljoprivrednog domaćinstva, odlazeći u grad.

Od mnoštva ekonomskih faktora koji su delovali i deluju na napuštanje poljoprivredne u nas, navešćemo, po našem mišljenju, najznačajnije.

2. strategija privrednog razvoja

Strateški pravac razvoja Jugoslavije posle rata bio je industrijalizacija zemlje. Ta je orijentacija dovela do korenite promene privredne i socijalne strukture zemlje.

Pored poznatih pozitivnih rezultata ovakav koncept privrednog razvoja doveo je i do nekih negativnih pojava.⁸⁾ Na prvom mestu treba istaći jednostranost u shvatanjima industrijalizacije i u njenom sprovođenju u praksi. Ono što je za njenu prvu fazu razumljivo — da se sve podređuje njoj i da ima apsolutni prioritet, čak i po cenu dezinvestiranja u nekim drugim delatnostima privrede, danas ne samo da nije moguće već predstavlja ozbiljnu prepreku za dalji razvoj industrije i privrede u celini.

Shvatanja strategije privrednog razvoja iz prvog perioda ostavila su duboke korene i po inerciji su se do sada zadržala u svesti subjekata. Tako se gotovo u svakoj opštini i sredini planovi još uvek zasnivaju i uspesi ocenjuju po razvoju, odnosno širenju industrije.

Gotovo u svim sredinama poljoprivreda se razvijala u funkciji snabdevanja stanovništva, a ne radi trajnog povećanja dohotka. Ona se još uvek, u celini gledano, ne tretira kao privredna grana u kojoj se može zarađivati jednako kao i u drugim delatnostima, već kao delatnost koja treba da obezbedi snabdevanje. Njen neekonomski tretman najčešće je motivisan potrebom očuvanja životnog standarda stanovništva. Međutim, pri tome se gubi iz vida da njeno zaostajanje u takvim uslovima ne samo da ne može trajnije doprijeti porastu standarda nego ga *de facto* ugrožava.

Dakle, ni do danas nije potpuno prevladan jednostran odnos prema industriji kao gotovo jedinom faktoru napretka privrede. I onda kada se pokušavalo uspostaviti ravnoteža u privrednom razvoju, u praksi je planirana struktura narušavana, industrija je izbijala u prvi plan, nezavisno od sve većih negativnih posledica i za samu industriju i privredu kao celinu. Povremeni akcenti na ubrzanju razvoja pojedinih grana i delatnosti (poljoprivrede, na primer) više su izraz nužde, političke potrebe i sl. nego stvarne dugoročne orijentacije.

Navedeni koncept privrednog razvoja imao je za posledicu relativno nepovoljan ekonomski položaj poljoprivrede, koji se, logično, negativno odražavao i na zaposlenost radne snage u ovoj oblasti.

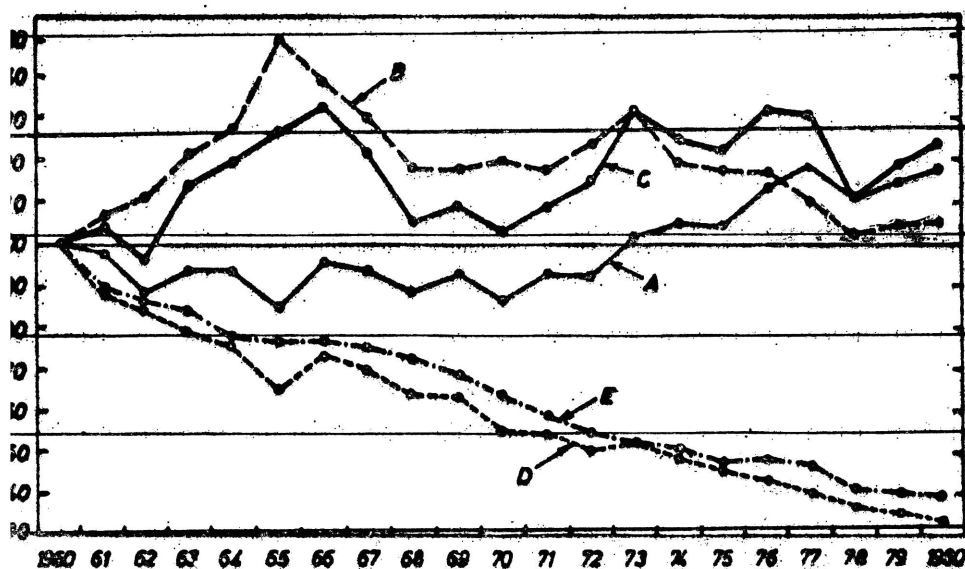
3. ekonomski položaj poljoprivrede

Do 1960. nepovoljan ekonomski položaj poljoprivrede izražavao se u nepovoljnim odnosima razmene. Reč je o neekvivalentnoj razmeni koja se ostvarivala putem tzv. makaza cena na tržištu poljoprivrednih proizvoda. To je bila posledica pomenutog koncepta industrijalizacije zemlje (tzv. prvobitne socijalističke akumulacije). Svi su poljoprivredni proizvođači imali obavezu da državi isporučuju određenu količinu proizvoda (u načelu, u skladu sa površinama kojima je raspolagalo gazdinstvo, kvalitetom zemljišta i strukturom proizvodnje u tom kraju). Otkupne cene određivala je država, po pravilu na niskom nivou. Samo sa viškovima proizvoda seljak je mogao ići u slobodno tržište (gde su cene bile osetno više). Cene industrijskih proizvoda bile su visoke, obično daleko iznad onih na svetском tržištu.

Takva politika neekvivalentne razmene počinje se napuštati već od 50-ih godina. Prvo se 1952. ukinuo obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda. Od početka 60-ih godina dolazi do velikog poboljšanja u odnosima razmene (grafikon 1).⁹⁾ To je posledica naglog porasta agregatne tražnje poljoprivrednih proizvoda u 60-im godinama. Taj je porast podstaknut u prvom redu povećanim ličnim dohocima stanovništva, što je izražavalo poboljšanje uslova razmene za poljoprivredne proizvode.

Grafikon 1

KRETANJE RELATIVNE POZICIJE POLJOPRIVREDE (1960 = 100)

- A — RELATIVNA PRODUKTIVNOST RADA
- B — RELATIVNI ODNOSI RAZMENE
- C — RELATIVNI EKONOMSKI POLOŽAJ
- D — RELATIVNI UDEO POLJOPRIVREDE U DP POLJOPRIVREDE
- E — RELATIVNI NIVO ZAPOSLENOSTI U ODNOSU NA NEPOLJOPRIVREDNU ZAPOSLENOST

Iz grafikona se vidi da ako se kao bazna uzme 1960. godina proizlazi da su odnosi razmene rasli, što pokazuje krivulja koja se nalazi iznad indeksa 100. Zapaža se poboljšanje odnosa 1965—1966. posle privredne reforme, pa onda opet u 1973. da bi se u poslednjem periodu (1978—1980) gotovo sasvim približili relativnom položaju u kojemu se poljoprivreda nalazila u početku 60-ih godina.

Do 1973. ekonomski položaj poljoprivrede poboljšava se isključivo na račun relativnog poboljšanja odnosa razmene, jer je stopa rasta produktivnosti rada u tom periodu bila negativna. Posle 1973. položaj se poboljšavao, kako zbog kretanja cena tako i zbog relativnog po-

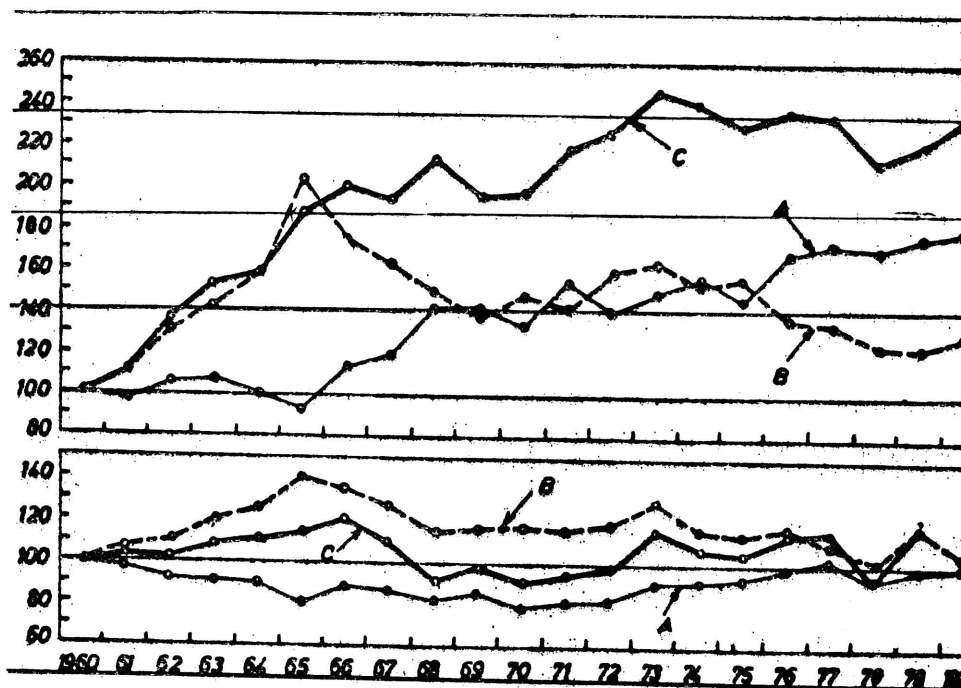
boljšanja produktivnosti rada. U 1980. ekonomski je položaj poljoprivrede za oko 24% iznad onoga u 1960, prvenstveno zahvaljujući produktivnosti rada. Međutim, položaj je prilično nestabilan iz godine u godinu, a to je posledica oscilacija u proizvodnji i cenama.

Ukoliko se međutim, kao osnova uzme 1973, vidi se da se ekonomski položaj stvarno pogoršao. Dok indeks za 1973. iznosi oko 132 (1960 = 100), u 1978. pada na svega 111, da bi u 1980. godini iznosio 124. Može se, dakle, prihvatiti tvrdnja o pogoršavanju relativnog ekonomskog položaja poljoprivrede u poslednje vreme.

Kretanja ekonomskog položaja bitno su različita u društvenom i privatnom sektoru poljoprivrede (grafikon 2).

Grafikon 2

RELATIVNA PRODUKTIVNOST RADA RELATIVNE CENE I RELATIVNI EKONOMSKI POLOŽAJ POLJOPRIVREDE NA DRUŠTVENOM I INDIVIDUALNOM SEKTORU

A — RELATIVNA PRODUKTIVNOST RADA
 B — RELATIVNI ODNOSI RAZMENE
 C — RELATIVNI EKONOMSKI POLOŽAJ

Dok je u društvenom sektoru ekonomski položaj u 1980. poboljšán gotovo dva i po puta u odnosu na baznu godinu — prvenstveno zahvaljujući povećanju produktivnosti rada — u privatnom sektoru ekonomski položaj praktično nije izmenjen u čitavom ovom periodu, uglavnom zbog stagnantne produktivnosti rada ali i zbog slabo izraženog poboljšanja odnosa razmene i njegovog pada u poslednje vreme.

sociologija sela

**pregled sadržaja
br. 75/76 i 77/78
god. 20/1982.**

PREGLED SADRŽAJA GOD. 20/1982.

Članci	Broj	Strana
CIFRIĆ, Ivan: Komparativni pristup proučavanju seljaštva u socijalističkoj revoluciji	75/76	3—13
DOBRONIĆ, Draško: Prilog poznavanju terminoloških promjena osnovnih agrarnih pojmova	75/76	27—43
RADOMIROVIĆ, Vojin: Reprodukcijski faktori proizvodnje u našoj poljoprivredi	75/76	15—25
TAVČAR, Jože: Individualni sektor u slovenskoj poljoprivredi	77/78	127—139
ZUPANČIĆ, Milan: Lokalna zajednica u sociološkoj perspektivi	77/78	117—126
Istraživanja		
GOLOB, Matija: Neka sociologijska gledišta o nasljeđivanju na seljačkim gospodarstvima	75/76	45—52
ISLAMI, Hivzi: Efekti emigracija stanovništva iz Rugove na preobražaj narodne kulture Rugovljana	75/76	53—66
KEROVEC, Nada: Klasno-profesionalna struktura stanovnika novih naselja individualne izgradnje u Čakovcu	75/76	91—101
KOVAČIČ, Matija: Socioekonomska tipologija seljačkih gospodarstava s aspekta njihove razvojne i reproduktivne sposobnosti	77/78	141—152
PEJANOVIĆ, Radovan: Ekonomski faktori ruralnog eksodusa u Jugoslaviji	77/78	153—167
ŠTAMBUK, Maja: Sociodemografske promjene i perspektive razvitka sela Biokova	77/78	169—183
Rasprave		
ISLAMI, Hivzi: Nepismenost u današnjem kosovskom selu	77/78	219—232
PULJIZ, Vlado: Oblici organizacije u poljoprivredi zapadnoevropskih zemalja	77/78	209—218
SERGEJEV, Dimitrije: Gradska komuna — ishodište naše civilizacije	75/76	81—89
Naš prijevod		
Mc NAMARA, Brendan: Trendovi promjena u seoskim područjima zapadnih zemalja	75/76	67—80
MENDRAS, Henri: Seljačke vrijednosti	77/78	185—194
Iz naše ruralne prošlosti		
LIVADA, Svetozar: Seljaštvo kotara Slunj između dva rata	77/78	195—207
Prikazi knjiga		
FIRST, Ruža: Seoska porodica danas — kontinuitet ili promjene, Zagreb, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1981, 157 stranica (Biblioteka Sociologije sela, 7) [Svetozar LIVADA]	75/76	105—107
HEDLUNG, Stefan: Crisis in soviet agriculture, Lund economic studies, 1983. [Svetozar LIVADA]	77/78	233—235

ISLAMI, Hivzi: Populsi e Kosoves (Stanovništvo na Kosovu), Priština, Zavod za izdavanje udžbenika i nastavnih pomagala SAP Kosova, 1980, 370 stranica [Nikola RAŠIĆ]	75/76	103—105
ROBERTS, Bryan: Cities of peasants, The political economy of urbanisation in the Third world, London, Edward Arnold, Ltd., 1978, VII+207 stranica [Ruža FIRST-DILIĆ]	77/78	241—244
SIMONOVIĆ, Dragoljub: Zaplanje, priroda, istorija, etnografija, društveno-ekonomski razvoj, porodica, narodne pesme, Niš—Beograd, Gradina, Narodna knjiga i Etnografski institut SANU, 1982, 874—53 stranice [Novica RANDELOVIĆ]	75/76	109—112
TOMIĆ, Dušan: Dugoročni razvoj stočarstva u Jugoslaviji, Beograd, Ekonomski institut, 296 stranica [Svetozar LIVADA]	75/76	112—114
TRNINIĆ, Vladimir: Ekonomika seljačkih gazdinstava, Sarajevo, NIRO Zadrugar, 1981, 248 stranica [Ruža FIRST-DILIĆ]	77/78	235—238
WAGSTAFF, J. M.: The development of rural settlements, Amersham, Avebury publishing company, 1982, 166 stranica [Ruža FIRST-DILIĆ]	75/76	107—109

Prikazi časopisa

SOCIOLOGIA RURALIS 3,4/1980. [Ruža FIRST-DILIĆ]	77/78	245—248
STANOVNIŠTVO 1—4/1979, 1—4/1980, 1—4/1981. [Svetozar LIVADA]	77/78	238—241

KAZALO OSOBA

	Broj	Strana
CIFRIĆ, Ivan	75/76	3
DOBRONIĆ, Draško	75/76	27
FIRST-DILIĆ, Ruža	75/76	105
	75/76	107
	77/78	235
	77/78	241
	77/78	245
GOLOB, Matija	75/76	45
HEDLUNG, Stefan	77/78	233
ISLAMI, Hivzi	75/76	153
	75/76	103
	77/78	219
KEROVEC, Nada	75/76	91
KOVACIĆ, Matija	77/78	141
LIVADA, Svetozar	75/76	105
	75/76	112
	77/78	195
	77/78	233
	77/78	238
Mc NAMARA, Brendan	75/76	67
MENDRAS, Henri	77/78	185
PEJANOVIĆ, Radovan	77/78	153
PULJIZ, Vlado	77/78	209
	78/78	(prijevod!)

RADOMIROVIĆ, Vojin	75/76	15
RANĐELOVIĆ, Novica	75/77	109
RAŠIĆ, Nikola	75/76	103
ROBERTS, Bryan	77/78	241
SERGEJEV, Dimitrije	75/76	81
SIMONOVIĆ, Dragoljub	75/76	109
ŠTAMBUK, Maja	77/78	169
TAVČAR, Jože	77/78	127
TOMIĆ, Dušan	75/76	112
TRNINIĆ, Vladimir	77/78	235
ZUPANČIĆ, Milan	77/78	117
WAGSTAFF, J. M.	75/76	106

Ako se za bazu uzme 1973, vidljivo je da se ekonomski položaj i društvenog i privatnog sektora pogoršavao ili u najboljem slučaju stagnirao, uprkos poboljšavanju produktivnosti rada. To je bila pre svega posledica pogoršavanja odnosa razmene posle 1973. U toj godini indeks odnosa razmene iznosi 164,2 (društveni sektor), odnosno 128,7 (privatni sektor) — sve u odnosu na 1960 = 100, da bi ti odnosi u 1980. pali na 130,1, odnosno 103 za jedan i drugi sektor respektivno.

Relativno nepovoljan ekonomski položaj poljoprivrede ima za posledicu smanjenje njene akumulativne sposobnosti.

Tabela 1

Kretanje akumulativnosti poljoprivrede SFRJ

U milionima din¹⁰⁰

Godina	Nominalno		Realno	
	Društveni sektor (1)	Privatni sektor (2)	Društveni sektor (3)	Privatni sektor (4)
1973	2.245	6.138	4.849	13.257
1974	2.999	4.580	5.702	8.707
1975	2.108	2.973	3.411	4.811
1976	1.901	3.867	2.716	5.524
1977	2.587	6.373	3.364	8.287
1978	2.964	1.417	3.637	1.739
1979	4.868	10.351	4.868	10.351

Izvor: Privredni bilanci: studije, analize, prikazi, razne godine u cenama 1979. deflacionirano deflatorima DP poljoprivrede. (Prema: M. Kranjec: »Poledice jeftine poljoprivrede«. **Ekonomika politika**, Beograd, br. 1607, str. 28.)

Velika varijabilnost u akumulativnosti poljoprivrede oba sektora posledica je oscilacije u proizvodnji ali i politike cena, koja u nas nije vođena u cilju stabilizacije dohotka u poljoprivredi. Sav teret oscilacija uvek pada na akumulativnost, što rezultira u nestabilnosti poljoprivrede.

Tabela 2

Stopa rasta poljoprivredne proizvodnje

Period	SFRJ Jugoslavija		SAP Vojvodina	
	Planirano	Ostvareno	Planirano	Ostvareno
1961—1965	7,5	1,4	9,1	6,3
1966—1970	4,6	3,0	5,2	3,2
1971—1975	3,5	2,8	5,0	3,1
1976—1980	4,0	2,0	5,0	2,2

Takav nepovoljan ekonomski položaj poljoprivrede u dosadašnjem razvoju Jugoslavije negativno je uticao na opredeljenje pojedinaca za rad u ovoj privrednoj oblasti.

Smanjenje akumulativne sposobnosti poljoprivrede ima za posledicu usporavanje stope rasta poljoprivredne proizvodnje.

Tabela pokazuje da ni u jednoj etapi razvoja nije ispunjen planirani rast poljoprivredne proizvodnje, što govori o relativno nepovoljnom ekonomskom položaju ove privredne grane.

4. dohoci u poljoprivredi

Na relativno niske dohotke u poljoprivredi uticali su veličina poseda i politika cena poljoprivrednih proizvoda.

Mali zemljišni posed dominantan je u jugoslovenskoj poljoprivredi. Povećanje broja poljoprivrednika, uz smanjenje prosečne veličine seoske porodice, nužno je dovodilo do sve većeg broja sitnih parcelnih gazdinstava. Agrarne reforme posle prvog i drugog svetskog rata, dajući zemlju mnogim seljacima bez zemlje, a smanjujući ili likvidirajući veleposed, delovale su u istom pravcu — umnožavanja poljoprivrednih gazdinstava. U periodu 1900—1969. prosečna veličina gazdinstava u Jugoslaviji smanjila se od 8 hektara na 3,9 hektara.¹¹⁾ Pri tome su nešto veća prosečna gazdinstva u privredno razvijenijim područjima. Tako je Vojvodina 1960. imala prosečnu veličinu individualnih gazdinstava 3,51 hektara, a 1969. godine 3,37 hektara.¹²⁾ U 1980. godini u Vojvodini preovlađuju usitnjeni posedi, u kojima je kategorija 1—3 hektara zastupljena sa 50% poljoprivrednih domaćinstava.¹³⁾

Pogled u strukturu zemljišnog poseda govori da se veliki broj poseda nalazi u kategoriji ispod 5 hektara, što se smatra donjom granicom ekonomski održivog poseda u mnogim zapadnoevropskim zemljama. Tako na primer, od 1960. do 1969. uprkos smanjenju ukupnog broja gazdinstava i dalje je rastao broj patuljastih poseda (manjih od jednog hektara), a smanjivao se i broj poseda većih od 5 hektara. Na taj se način Jugoslavija uključila među zemlje u razvoju u kojima se tokom dvadesetog veka uglavnom smanjivala prosečna veličina gazdinstva. U privredno razvijenim zemljama odvijao se u isto vreme obrnut proces. Tako na primer, prosečna veličina gazdinstva 1970. u nekim razvijenim zemljama iznosila je: SAD — 155 ha, Kanada — 295 ha, Engleska i Vels — 52 ha, Francuska, Danska i Švedska — po 23 ha, SR Nemačka — 13 ha, itd.¹⁴⁾

Pored veličine poseda na relativno niske dohotke u poljoprivredi uticala je i politika cena poljoprivrednih proizvoda. Kao posledica toga u trogodištu 1952—1954. aktivni poljoprivrednik je imao prosečni dohodak koji je iznosio trećinu prosečnog nacionalnog dohotka, a svega 6% od dohotka koji se ostvarivao u industriji. Delovanjem tržišnih zakonitosti i napuštanjem dotadašnje koncepcije formiranja akumulacije razlike su se u ostvarenom dohotku po zaposlenom u poljoprivredi i drugim delatnostima smanjivale. Tako je na primer, u trogodištu 1952—1954. društveni proizvod po zaposlenom u poljoprivredi iznosio svega 6% od onoga u industriji, 10% u trogodištu 1960—1962, 20% deset godina posle (1970—1972), a 22% u trogodištu 1976—1978. Međutim, i pored navedenog povećanja, dohoci u poljoprivredi relativno su niski u odnosu na dohotke u drugim delatnostima. Tako je 1976—1978. prosečni poljoprivrednik ostvarivao svega 39% od prosečnog društvenog proizvoda što ga ostvaruje aktivni u Jugoslaviji.¹⁵⁾

Dakle, učešće poljoprivrede u društvenom proizvodu zemlje izuzetno je nisko, a 1979. iznosilo je 12,29%. Poljoprivreda i ribarstvo

ostvarili su 1979. društveni proizvod od 141.925 miliona dinara, što čini osminu društvenog proizvoda zemlje, dok je, na primer, trgovina ostvarila 120.603 miliona dinara, iako je te godine u poljoprivredi bilo zaposleno 187.700 radnika (društveni sektor), odnosno 3,7 miliona aktivnih poljoprivrednika (individualni sektor), a u trgovini ukupno 557.700 radnika. Učešće trgovine u višku proizvoda (po odbitku poreza za promet) iznosilo je 14,83% a poljoprivreda i ribarstvo svega 7,98%.¹⁶⁾

U takvim uslovima poljoprivrednici su bili privučeni mogućnošću da se zaposle u drugim delatnostima, koje su im omogućavale relativno više dohotke i relativno viši životni standard.

5. uslovi na tržištu poljoprivrednih proizvoda

Dohodak poljoprivrednih gazdinstava nije stabilan. On zavisi ne samo od prirodnog faktora (što je determinirano klimatskim i drugim faktorima) već i od tržišnih uslova prodaje.

Jugoslovensko tržište poljoprivrednih proizvoda u posleratnom periodu bilo je nestabilno. Ciklična kretanja bila su prisutna u proizvodnji svinja, povrća i voća itd., sa značajnim usponima i padovima cena, što je često obeshrabrivalo proizvođače, činilo ih nesigurnima i prisiljavalo ih da traže perspektive izvan poljoprivrede. Nestabilnost dohotka iz poljoprivrede naročito pogađa gazdinstva orijentisana prema tržištu, koja su se i sama u sve većoj meri okretala prema nabavci artikala za svoje potrebe i sredstva za proizvodnju (od goriva i maziva za traktore, do semena, veštačkih đubriva i stočne hrane).

Posledica nestabilnosti tržišta poljoprivrednih proizvoda jeste napuštanje poljoprivrede. Anketa o seljačkim gazdinstvima Saveznog zavoda za statistiku govori da je atraktivnost nepoljoprivrednih zanimanja bila najveća za poljoprivrednike sa niskim dohocima, one sa malo zemlje iz siromašnih planinskih krajeva. U prosečnom jugoslovenskom poljoprivrednom gazdinstvu prihodi od rada u nepoljoprivrednim delatnostima¹⁷⁾ 1954/1955. činili su 28% ukupnih povećanja novčanih primanja, deset godina posle (1965) 45%, a punih 57% u 1975. godini. Pritom, nerazvijenija gazdinstva mnogo su zavisnija od prihoda izvan poljoprivrednog gazdinstva. Za seljake u Vojvodini, koji imaju nešto veći posed i dobrog kvaliteta, prihodi iz nepoljoprivrednih delatnosti manje su privlačni u odnosu na privredno nerazvijena područja (Crna Gora, BiH, Kosovo).

Sve je ovo rezultiralo u radikalnoj promeni strukture poljoprivrednih gazdinstva. Sve su brojnija seoska domaćinstva kojima je poljoprivreda sporedna delatnost (mešovita domaćinstva), a sve je manje čistih poljoprivrednih domaćinstava kojima je poljoprivreda isključivi ili pretežni izvor dohotka.

6. strukturne promene u razvoju privrede (poljoprivrede)

Za strukturni razvoj jugoslovenske privrede karakterističan je rast društvenog sektora privrede, posebno industrije. Društveni sektor, sa prosečnom godišnjom stopom rasta u celom posleratnom periodu od 7,2%, povećao je učešće u društvenom proizvodu od 70% u 1952. na 86% u 1979. S druge strane, učešće individualnog sektora

privrede, u kojem dominira poljoprivreda, a čiji je tempo razvoja bio znatno sporiji (3,1% prosečno na godinu), smanjeno je od 30% na 14%.¹⁸⁾

U strukturi društvenog proizvoda došlo je do bitnih promena u odnosu učešća industrije i poljoprivrede. Industrija je zauzela dominantno mesto u ukupnoj proizvodnji. Njeno učešće u društvenom proizvodu 1950. bilo je 22%, a u 1979. preko 38%. U istom periodu učešće poljoprivredne proizvodnje opalo je sa 30% na 14%. Obim poljoprivredne proizvodnje bio je 1950. dva puta veći od industrijske, a u 1979. odnos je postao obrnut — industrijska proizvodnja bila je tri puta veća od poljoprivredne.

Analogan proces odvijao se u pojedinim republikama i pokrajinama. Tako je na primer u Vojvodini struktura društvenog proizvoda izgledala ovako: učešće društvenog sektora privrede povećano je sa 66,8% u 1952. na 83% u 1979. U toj strukturi industrija je povećala učešće sa 23,7% u 1950. na 25,4% u 1979, a poljoprivreda smanjila učešće sa 43,3% u 1950. na 25,4% u 1979. godini.¹⁰⁾

U razvoju jugoslovenske poljoprivrede ostvarene su krupne strukturne promene, kako u proizvodnji tako i u društveno-ekonomskom preobražaju. Od sitne naturalne došlo se do krupne, savremene poljoprivredne proizvodnje. U periodu 1953—1980. poljoprivredna proizvodnja u Jugoslaviji rasla je po stopi od 2,5%, a u Vojvodini 3,7%. Pri tom se brže razvijao društveni sektor poljoprivrede u smeru procesa industrijalizacije, proizvodnje i prerade poljoprivrednih proizvoda. Učešće društvenog sektora u poljoprivrednoj proizvodnji povećalo se. U društvenom proizvodu poljoprivrede to je učešće povećano sa 12,3% u 1950. na 25,5% u 1979, ili za Vojvodinu sa 35% u 1959. na 38,4% u 1979.

Rast fizičkog obima poljoprivredne proizvodnje bio je vrlo dinamičan, ako se ima u vidu početni start. Ali nisu sve grane poljoprivredne proizvodnje imale isti položaj niti su mere ekonomske politike podjednako stimulisale njihov razvoj. Ratarstvo, a u okviru njega proizvodnja žita, odnosno pšenice, u većem je delu posleratnog perioda imalo bolji položaj. Stočarska proizvodnja, iako u celini pokazuje kvalitetne promene (rasni sastav, proizvodnost po grlu itd.), ipak je znatno niža nego što su potrebe prerade i objektivne mogućnosti u ovoj poljoprivrednoj grani. To je imalo za posledicu smanjenje stočnog fonda, koji je u 1960. iznosio za SFRJ 5,506.000 uslovnih grla stoke, da bi se u 1980. smanjio na 5,440.000.²⁰⁾ Ili, u 1974. godini u Vojvodini su društvena gazdinstva isporučila klanicama oko 50.000 tona goveda, a u 1980. svega 27.000 tona.²¹⁾ Tendencije smanjenja proizvodnje prisutne su i na individualnom sektoru. Tendencija smanjenja učešća radno intenzivnih grana poljoprivrede (stočarstva) ima za posledicu odliv radne snage iz poljoprivrede.

7. tehničke promene u poljoprivredi

Tehničke promene u poljoprivredi ogledaju se u neprestanom povećanju vučne snage.²²⁾ Tako je, na primer, u 1950. godini vučna snaga iznosila 4,719.000 KW, a u 1980. godini 15,146.000 KW.²³⁾ Ove promene odvijale su se u pravcu smanjenja stočne i povećanja mehaničke vučne snage. Na primer, u 1950. godini stočna snaga bila je zastupljena sa 97%, a mehanička sa 3%. U 1980. stočna vučna sna-

ga opala je na 16%, a mehanička je poraksa na 84%. Vrednost osnovnih sredstava povećana je u 1979. u odnosu na 1970. za 1,6 puta, a u odnosu na 1960. godinu, 5,4 puta, i u odnosu na 1954. godinu, 15,4 puta.²⁴⁾

Prisutna je takođe i izrazita tendencija povećanja potrošnje mineralnih đubriva. U razdoblju od 1956. do 1979. u Vojvodini je potrošnja mineralnih đubriva dostigla prosečan nivo od oko 388 kg/ha ili preko 590 hiljada tona (imajući u vidu sve vrste đubriva). Izrazit je napredak ostvaren i u potrošnji hemijskih supstanci za zaštitu biljaka. U periodu od 1956. do 1958. u Vojvodini je potrošnja tih supstanci iznosila 4,7 kg/ha, dok je u periodu od 1977. do 1979. ona porasla na 9,1 kg/ha obradive površine.²⁵⁾

Navedene tehničke promene imale su za posledicu supstituciju žirog rada opredmećenim.

8. politika zapošljavanja

Politika zapošljavanja u Jugoslaviji u posleratnom razvoju forsirala je visok porast zaposlenosti u nepoljoprivrednim delatnostima.

Od 1948. do 1981. stanovništvo Jugoslavije povećano je za 41% ili za oko 6,5 miliona, a broj radnika za preko 4 miliona, što znači da je porast zaposlenosti apsorbovao 62% ukupnog porasta stanovništva. U radnom odnosu bilo je 1,2 miliona u 1952, a u 1980. oko 5,8 miliona radnika, tj. za gotovo 5 puta više. Broj zaposlenih u ovom periodu povećavao se prosečno za 5,1% na godinu, odnosno svake godine broj zaposlenih rastao je u proseku za 133 hiljade. Godine 1947. od 1.000 stanovnika bilo je svega 74 lica u radnom odnosu, 1952. godine 103, a 1980. bilo je 259 zaposlenih na 1.000 stanovnika, što predstavlja povećanje od 3,2 puta u odnosu na 1947. i 2,5 puta u odnosu na 1952. Najveći prirast radnika bio je u industriji, u kojoj je 1980. bilo preko 2 miliona radnika, tako da danas učešće radnika u industriji čini 38% od ukupno zaposlenih.²⁶⁾

Pored zapošljavanja u zemlji, ekonomski prosperitet u zapadnoj Evropi u šezdesetim godinama omogućio je zapošljavanje jednog dela jugoslovenske radne snage u inostranstvu, gde su dohoci u to vreme bili znatno viši nego u zemlji, što je dodatno pokretalo poljoprivrednike za rad u inostranstvu.

9. razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi

Relativno spor razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi dodatno je uticao na ubrzan transfer radne snage iz poljoprivrede. Napuštanje sela, naime, nije praćeno bržim podruštvljanjem poljoprivrede. S druge strane, teritorijalno organizovanje osnovnih, radnih i složenih organizacija nije praćeno i njihovim vertikalnim organizovanjem. Osnovne organizacije kooperanata nisu u praksi nosilac šire reprodukcione i dohodovne povezanosti, već, uglavnom, mesto za razvijanje kupoprodajnih odnosa.

Udruživanje poljoprivrednika i razvoj dohodovnih odnosa u proizvodnji na individualnom posedu ne ostvaruju se u skladu sa mogućnostima i potrebama. Čak se u organizovanju seljaka poslednjih godina otišlo korak nazad. U 1961. bilo je 3.208 zemljoradničkih zadruga u Jugoslaviji i 1.400.000 kooperanata. Deset godina posle broj zemljo-

radničkih zadruga pao je na 994, a broj kooperanata na 850.000. U 1982. postojalo je 551 zadruga, 278 osnovnih zadružnih organizacija, oko 1.000 organizacija zemljoradnika.²⁷⁾ A u rukama individualnih vlasnika nalazi se 85% oranica, 90% stočnog fonda, 400.000 traktora (itd.)

10. zaključno

Društveno-ekonomska nauka dugo je vremena isticala pozitivne efekte procesa ubrzanog ruralnog egzodusa. Reč je o oslobađanju suviše radne snage iz poljoprivrede i izgradnji intenzivne poljoprivrede, smanjenju agrarne prenaseljenosti i sl. U savremenim uslovima rastuće nezaposenosti (kakva je u nas) neophodno je, po našem mišljenju, merama ekonomske politike zaustaviti pomenuti proces i obezbediti uslove da poljoprivreda apsorbuje znatan deo radne snage.

Negativne posledice ubrzanog transfera radne snage iz poljoprivrede jesu: senilizacija i feminizacija poljoprivrednog stanovništva, porast tzv. staračkih i mešovitih domaćinstava, pritisak na zapošljavanje seoskog stanovništva u gradove (druge delatnosti). Navedene pojave imaju negativne posledice na razvoj poljoprivrede, kao i na celokupni privredni razvoj.

Od mera ekonomske politike kojima bi se **zaustavio** navedeni proces i stvorili uslovi za zapošljavanje u poljoprivredi ističemo sledeće:

- promena strategije privrednog razvoja u smislu favorizovanja razvoja poljoprivrede;
- obezbeđivanje uslova za povoljniji ekonomski položaj poljoprivrede (ekvivalentna razmena, relativno veći dohoci i stabilniji uslovi na tržištu);
- promene u strategiji tehničko-tehnološkog razvoja (u smislu većeg korišćenja živog rada);
- stimulisanje razvoja radno intenzivnih grana (stočarstvo);
- promene dosadašnje politike zapošljavanja podsticanjem zaposlenosti u poljoprivredi, između ostalog i putem regulisanja penzijskog, zdravstvenog osiguranja i sl.;
- brži razvoj samoupravnih, nasuprot državnosvojinskih, društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi.

Bilješke

- 1) **Production Yearbook**. FAO, Rome (za odgovarajuće godine).
- 2) **Trideset godina samoupravnog razvoja Jugoslavije**. Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1982.
- 3) S. Kuznets: **Modern Economic Growth**. New Haven, 1967.
- 4) Dragoljub Jovanović, »Agrarna politika«. **Narodna misao**, Beograd, 1930; Radomir Lukić: »Civili- zaciona revolucija na selu«. **Sociologija sela**, br. 3/1971; Irvin Sanders: »Changing Ural Soci- eties«, **Sociologija sela**, 1/1973, str. 3—19; Vlado Puljiz: **Egzodus poljoprivrednika**. Zagreb, Institut društvenih istraživanja, 1977; Stipe Šuvar: **Između zaseoka i megalopolisa**. Centar za sociologiju sela, Zagreb, 1973; **Mješovita domaćinstva i seljaci radnici u Jugoslaviji**. Zagreb, Institut društvenih istraživanja, 1980.
- 5) K. Marks: **Kapital I**. Beograd, Prosveta, 1978, str. 314.
- 6) Colin Clark: **The Conditions of Economic Progress**. London 1957. Slična istraživanja vrši i or- ganizacija FAO čiji rezultati potvrđuju iznetu tvrdnju (**Agriculture in the World Economic**, Rome,
- 7) B. Maksimović: »Prelazak poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne delatnosti«, **Stanov- ništvo**, 1/1969, str. 5—20; Dušan Breznik: »Neke demografske karakteristike poljoprivrednog stanovništva u Jugoslaviji«. **Ekonomika revija**, 1—2/1976, str. 27—48; Vladimir Stipetić: »Brži razvoj poljoprivrede jedan od preduvjeta stabilizacije jugoslavenske privrede«. **Ekonomika**, 1—4/1966, str. 341—361; **Zbornik radova posvećen proširenoj reprodukciji u jugoslavenskom društvu**. Zagreb, JAZU, Informator, 1980, str. 231—283; E. Kardelj: **Problemi socijalističke poli- tike na selu**. Beograd, Kultura, 1959, str. 6—7.
- 8) Vidjeti: **Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije**. Beograd, Borba, 1982, str. 26.
- 9) Marko Kranjec: »Posledice jeftine poljoprivrede«. **Ekonomika politika**, Beograd, br. 1607 (17. II 1983), str. 27—29.
- 10) Akumulativnost se izražava iznosom sredstava izdvojenih za proširenu reprodukciju (na osnovu društvenih računa).
- 11) Pritom u tu prosečnu veličinu (3,9 hektara) ulaze i degradirani pašnjaci, šikare i šume, livade, zemljišta na strmim terenima. Uzimajući to u obzir smanjuje se stvarna prosečna veličina poseda. Tako na primer 1969. to smanjenje iznosi sa 3,9 na 2,5 ha obradive površine. (Podaci prema: **Zborniku radova posvećenom proširenoj reprodukciji u jugoslavenskom društvu**, nav. delo, str. 250.)
- 12) Popis poljoprivrede 1960. i 1969. godine **Statistički bilten 575**.
- 13) Podaci prema časopisu: **Savremenost**, Novi Sad, br. 12/1982, str. 54 (tematski broj: »Moguć- nosti poljoprivrede i stabilizacija«).
- 14) Vladimir Stipetić: »Novi podaci o djelovanju zakona koncepcije i centralizacije u kapitalističkoj poljoprivredi«. **Ekonomika proizvodnje hrane**, 5/1978, str. 3—31.
- 15) **Zbornik radova**, nav. delo, str. 278.
- 16) Miodrag Skulić: »Uzroci sadašnje ekonomske krize u SFRJ«. **Zapisi**, Beograd, 1982, str. 35.
- 17) Uključujući i penzije i druge dohotke.
- 18) Podaci prema: Saveznom zavodu za statistiku, nav. delo, str. 8.
- 19) **Isto**, str. 213.
- 20) **Isto**, str. 94.
- 21) **Savremenost**, isto, str. 186.

- 22) R. Pejanović; D. Tomić: »Strategija tehničko-tehnološkog razvoja poljoprivrede Jugoslavije« **Nauka u praksi**, Beograd, 4/1982, str. 481—488.
- 23) Savezni zavod za statistiku, **isto**, str. 92.
- 24) **Isto**, str. 92.
- 25) L. Mihajlović; K. Čobanović: »Promene u razvoju nekih elemenata proizvodnih snaga u poljo privredi SAP«, **Agroekonomika**, Novi Sad, 10/1981, str. 22.
- 26) Savezni zavod za statistiku, **Trideset godina samoupravnog razvoja Jugoslavije**, **isto**, str. 14
- 27) **Politika**, Beograd, 10. III 1983, str. 8.

Radovan Pejanović:

**Economic Factors of Rural Exodus
in Yugoslavia**

Summary

The author analyzes the transfer of the labour force out of agriculture in Yugoslavia, with a special view of Vojvodina. He stresses the negative consequences of that process: the increase of old-people and part-time households, pressure for the employment of the rural population in towns etc.

In his explanation of that process, the author gives priority to economic factors. He analyzes the following: the strategy of economic development, the unfavourable economic position of agriculture, relatively low incomes in agriculture, the instability of the market for agricultural products, structural changes in the development of agriculture, technical changes in agriculture, the employment policy and the slow development of socio-economic relations in agriculture.

The author concludes that it is essential, through measures of the economic policy, to stop rapid rural exodus. This would make it possible for agriculture to absorb a large part of the unemployed labour force. ●

**Экономические факторы массового
передвижения населения из
сельской местности в Югославии**

Резюме

Автором исследованы характеристики процесса перемещения рабочей силы из сельского хозяйства на территории всей Югославии с отдельным обзором на Воеводину. При этом автор указывает на отрицательные последствия и воздействия этого процесса в том числе: рост старческих и домашних хозяйств смешанного типа, определенная принужденность сельского населения принимать работу в городах и т. п.

Поясняя причины этого процесса автор ставит на первый план экономические факторы. В связи с этим автором обсуждались следующие факторы: стратегия развития народного хозяйства, неблагоприятное экономическое положение сельского хозяйства, относительно низкие доходы в сельском хозяйстве, неустойчивость рынка сбыта сельскохозяйственной продукции, структурные изменения в развитии сельского хозяйства, технические перемены в сельском хозяйстве, политика принятия на работу и замедленный рост общественно-экономических отношений в сфере сельского хозяйства.

В конце статьи, автор указывает на необходимость проведения соответствующих мероприятий экономической политики, с целью замедления тенденции ускоренного перемещения рабочей силы из деревни. Таким образом возможно создать необходимые условия для обеспечения работы значительной части сельскохозяйственного населения в сфере сельского хозяйства. €